“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA FRAZEOLOGIK IBORALARNING SEMANTIK TAHLILI

Mannatova Sevinch Davlat qizi,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti talabasi
e-mail: sevinchmannatova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyining “Hayrat ul-abror” dostonida qo‘llangan frazeologik iboralarning semantik jihatlari tahlil qilinadi. Iboralarning ko‘chma ma’nosi, kontekstda anglatgan mazmuni hamda axloqiy-ma’naviy g‘oyalarni ifodalashdagi semantik yuklari misollar asosida yoritiladi.
Kalit so‘zlar: *frazeologizm, ibora, semantika, ko‘chma ma’no, kontekst, badiiy nutq, mumtoz adabiyot.*

Abstract. This article analyzes the semantic aspects of phraseological expressions used in Alisher Navoi's epic poem "Hayrat ul-abror". The figurative meaning of the expressions, their meaning in context, and their semantic load in expressing moral and spiritual ideas are highlighted on the basis of examples.
Keywords: *phraseologism, expression, semantics, figurative meaning, context, artistic speech, classical literature.*

O‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida Alisher Navoiy ijodi alohida va beqiyos o‘rin tutadi. Uning asarlari nafaqat badiiy-estetik jihatdan, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham chuqur tadqiq etishga loyiq manba hisoblanadi. Xususan, “Xamsa” turkumiga kiruvchi “Hayrat ul-abror” dostoni Navoiy ijodining axloqiy-falsafiy mazmuni eng yorqin ifodalangan asarlaridan biri bo‘lib, unda adib jamiyat, inson, adolat, komillik kabi masalalarni badiiy va ta’sirchan til vositalari orqali yoritadi. Navoiy ijodining metod masalalarini o‘rgangan A.X.Hayitmetov frazeologik birliklar Navoiy ijodiga xalq og‘zaki ijodining ta’siri yoki til ifoda vositalarining boyligidan dalolat beruvchi tasviriy material sifatida berilganligi, shoir tilida ham realistik unsurlar ko‘rish mumkinligini ta’kidlab, u yerda ko‘plab maqol, matal va iboralar [“yomonlik urug‘ini sepmoq” – “salbiy amal boshlanishi”, “dil oynasini artmoq”– “qalbni poklash, tavba qilish”]qo‘llanilganligini qayd etadi [Ҳайитметов, 1963: 160].

Badiiy matnning ta’sirchanligi va mazmun teranligini ta’minlovchi muhim omillardan biri frazeologik iboralar hisoblanadi. Frazeologik iboralar tilning obrazli qatlamini tashkil etib, nutqqa emotsional-ekspressivlik, baholovchanlik va ixchamlik baxsh etadi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotda iboralar muallif g‘oyasini bilvosita, ramziy va chuqur semantik qatlamlar orqali ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu jihatdan “Hayrat ul-abror” dostonida qo‘llangan frazeologik iboralarni semantik jihatdan tahlil qilish tilshunoslik uchun dolzarb masalalardan biridir. Frazeologik iboralarning semantik tahlili ularning lug‘aviy ma’nosi bilan cheklanmay, balki kontekstda yuzaga keladigan ko‘chma, ramziy va baholovchi ma’nolarini ochib berishni taqozo etadi. “Hayrat ul-abror” dostonida iboralar ko‘pincha axloqiy pand-nasihat, insoniy fazilatlar va ruhiy holatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Bu iboralar orqali muallif o‘z munosabatini bildiradi, qahramonlarning ichki kechinmalarini ochadi hamda o‘quvchiga kuchli estetik ta’sir ko‘rsatadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, Navoiy asarlaridagi frazeologik birliklar nafaqat adabiy til taraqqiyotini, balki o‘zbek xalqining tafakkuri, ma’naviyati va milliy dunyoqarashini aks ettiradi. “Hayrat ul-abror” dostonida uchraydigan iboralar semantik jihatdan tahlil qilinganda,

ularning xalq ogʻzaki ijodi bilan bogʻliqligi, tasavvufiy-falsafiy mazmuni hamda davr ruhini ifodalashdagi ahamiyati yaqqol namoyon boʻladi. Tadqiqotning maqsadi “Hayrat ul-abror” dostonida qoʻllangan frazeologik iboralarning semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning koʻchma va kontekstual maʼnolarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot vazifalari esa dostonda uchraydigan iboralarni aniqlash, ularni semantik guruhlarga ajratish hamda badiiy matndagi funksiyasini tahlil qilishni oʻz ichiga oladi.

Tilshunoslikda frazeologik iboralar tildagi tayyor, barqaror va yaxlit maʼnoga ega boʻlgan birliklar sifatida talqin qilinadi. Ular ikki yoki undan ortiq soʻzning oʻzaro birikishi natijasida hosil boʻlib, tarkibiy qismlarining alohida maʼnolaridan farqli ravishda umumlashgan, koʻchma mazmunni ifodalaydi. Frazeologik iboralarning asosiy belgilariga barqarorlik, semantik yaxlitlik, qayta tiklanish va obrazlilik xosdir. Shu sababli ular nutqda erkin soʻz birikmalaridan keskin farq qiladi. Frazeologik iboralarning semantik tabiati ularning mazmunan boʻlinmasligi bilan belgilanadi. Iboraning tarkibidagi soʻzlar grammatik jihatdan mustaqil koʻrinsa-da, semantik jihatdan yaxlit birlikni tashkil etadi. Masalan, iboraning har bir komponenti alohida-alohida maʼnoga ega boʻlsa ham, umumiy mazmun faqat ularning birligi orqali yuzaga chiqadi. [“Koʻngul koʻzi ochilsa, jahon ravshan erur”, - “koʻngil koʻzi ochilmoq, koʻngil, qalb, ruh ichki tuygʻu”, “ koʻzi ochilmoq-haqiqat yoki dunyoqarashni yaxshiroq tushunib yetish”]. [Oʻzbek tili frazeologik lugʻati. 2022]. Bu holat frazeologik iboralarni semantik tahlil qilishda kontekst omilining muhimligini koʻrsatadi. Badiiy matnlarda, xususan mumtoz adabiyotda, frazeologik iboralar muallifning estetik maqsadiga xizmat qiladi. Ular orqali nutq ixcham, taʼsirchan va obrazli tus oladi. Alisher Navoiy asarlarida frazeologik iboralar koʻpincha axloqiy, falsafiy va tasavvufiy gʻoyalarni ifodalash vositasi sifatida namoyon boʻladi. “Hayrat ul-abror” dostonida iboralar faqat til bezagi emas, balki muallif gʻoyasini chuqur semantik qatlamda ochib beruvchi muhim vosita hisoblanadi. Frazeologik iboralar semantik jihatdan bir necha turlarga boʻlinadi. [Маматов, 1999. 162]. Ular emotsional-ekspressiv maʼnoli, baholovchi, ruhiy holatni ifodalovchi hamda ijtimoiy-axloqiy mazmunga ega boʻlgan iboralarga ajratiladi. “Hayrat ul-abror” dostonida ushbu semantik turlarning barchasi uchrab, asarning umumiy gʻoyaviy yoʻnalishini belgilashda muhim rol oʻynaydi. Ayniqsa, insoniy fazilatlar, adolat va komillik tushunchalarini ifodalovchi iboralar semantik jihatdan yetakchi oʻrin egallaydi. [Хайитметов, 1963]. Shuningdek, frazeologik iboralarning semantik xususiyatlari ularning tarixiy shakllanishi bilan ham chambarchas bogʻliqdir. Mumtoz adabiyotda uchraydigan koʻplab iboralar xalq ogʻzaki ijodiga mansub boʻlib, vaqt oʻtishi bilan adabiy tilga singib ketgan. “Hayrat ul-abror” dostonidagi iboralar ham oʻzbek tilining boy frazeologik qatlamini namoyon etib, tilning tarixiy taraqqiyoti va xalq tafakkuri bilan uzviy aloqadorligini koʻrsatadi. Umuman olganda, frazeologik iboralar tilning semantik boyligini namoyon etuvchi muhim birliklar boʻlib, ularni nazariy jihatdan tahlil qilish “Hayrat ul-abror” dostoni tilining badiiy va maʼnaviy ahamiyatini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur nazariy qarashlar keyingi boʻlimlarda dostondagi iboralarni bevosita semantik jihatdan tahlil qilish uchun mustahkam ilmiy asos vazifasini bajaradi.

“Hayrat ul-abror” dostonida Alisher Navoiy frazeologik iboralardan keng va maqsadli foydalangan. Ushbu iboralar asarda insonning ichki kechinmalari, axloqiy fazilatlari hamda jamiyatdagi munosabatlarni ifodalashda muhim semantik yuk tashiydi. Quyida dostonda uchraydigan ayrim frazeologik iboralar misolida ularning

semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Avvalo, ruhiy holat va ichki kechinmalarni ifodalovchi iboralarga e’tibor qaratamiz. Masalan, “Pir ko‘zidan yosh to‘kib, hatto o‘tli bir oh tortib, dedi: «Bu shunday g‘amki, meni ado qildi”, - “o‘tli bir oh tortib” iborasi asarda insonning chuqur iztirobi, ma’naviy izdan chiqishi holatini ifodalash uchun qo‘llanadi. Bu ibora lug‘aviy jihatdan “o‘tli oh” va “tortmoq” so‘zlaridan tashkil topgan bo‘lsa-da, kontekstda u oddiy qayg‘u emas, balki ma’naviy iztirob, ruhiy bo‘shliq holatini anglatadi. Navoiy ushbu ibora orqali qahramon ruhiyatidagi og‘ir holatni qisqa, ammo ta’sirchan shaklda ifodalaydi. Shuningdek, baholovchi va axloqiy mazmunli iboralar dostonda alohida o‘rin tutadi. Masalan, “Uning [insonning] tabiati ishq o‘ti bilan yo‘g‘rilgan, «ishq» so‘zining harflari esa uning, peshonasiga yozib qo‘yilgandek edi. Lekin bu ishq o‘tining davosi unda bo‘lsa ham [kishilar ko‘ziga] taqvo pardasi bilan yopib yurardi” iborasi insonning ichki maqsadi boshqa bo‘lsa ham o‘zini dindor yoki odobli ko‘rsatib, boshqalardan yashirib yurishidir.. Ushbu ibora tanqidiy, kinoyali yoki ogohlantiruvchi ohangni anglatadi. Natijada ibora semantik jihatdan axloqiy-pedagogik yukni o‘zida mujassamlashtiradi. Dostonda insoniy fazilatlarni ulug‘lovchi iboralar ham keng uchraydi. Masalan, “Himmat kamarini bog‘la, yo‘lga kir”- himmat kamarini bog‘lamoq” iborasi insonning ichki dunyosi tozaligi, niyatining sof ekanini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu ibora orqali Navoiy komil inson idealini ko‘rsatadi. Kontekstda ushbu ibora shunchaki sifat emas, balki muallifning ijobiy bahosi sifatida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, salbiy holatlarni ifodalovchi iboralar ham semantik jihatdan muhimdir. Masalan, “Biri azaldan berilganiga qanoat qilardi; ikkinchisi esa undan ortiqni tama’ etardi” iborasi insonning qanoatni tashlab, ochko‘zlikka berilishi, boriga shukr qilmay, yana ortig‘ini ko‘zlash, axloqiy jihatdan tanqidiy mazmunni bildiradi. Ushbu kontekstda ma’naviy tanazzul, ruhiy poklanishdan uzoqlashgan holatini ifodalaydi. Bu yerda iboraning semantik yukini nafaqat ko‘chma ma’no, balki antitezali mazmun “qanoat va tana’” qarama-qarshi tushunchalar orqali ta’sir kuchi ortadi.

Ishlatilgan ibora [misra]	**Lug‘aviy ma’no**	**Kontekstdagi ko‘chma ma’no**	**Semantik o‘zgarish**
“Ko‘ngulni pok tut, jahon pok ko‘rinar”.	Halol niyatli bo‘lmoq,hasad,adovat,yomon fikrlardan yiroq bo‘lish	Qahramonning axloqiy pokligini ta’kidlash,tasavvufiy yoki didaktik ruhini kuchaytirish	Jismoniy emas, ruhiy-axloqiy tozalikni ifodalash,
“Ezgu nom qoldirgan er mangu yashar”.	Savobli, xayrli, shuhratni ortda qoldirish	Inson umridan keyin xalq xotirasida yaxshi xulq atvori, savobli ishlari bilan eslanishi	Ezgulikni ulug‘laydi, tarbiyaviy nasihatga ega, insin hayotini va faoliyatini natijasini ifodalaydi
“Tilga erk berib, boshga balo orturma”.	O‘zini tiyolmay gapirmoq, o‘ylamasdan, keskin yoki ortiqcha so‘zlash	Behuda, og‘ir gapirib qo‘yish, nasihat ruhida ehtiyotkor gapirishga undaydi	Salbiy bahoga ega ya’ni ortiqcha gapirish qoralangan
“Ko‘ngulni g‘am buluti qoplagay goho”.	G‘amning ko‘ngil ustiga tushib, uni qoplab	Yo‘qotisi, ayriliq, omadsizlik	Qayg‘u iztirobni bildiradi, kuchli hissiy tas’ir, g‘am

	olishi,qayg‘u va iztirob Ichida qolmoq	holatlarini,umisidsizlik kayfiyatini ifodalaydi	bosuvchi kuch sifatida tasvirlanadi
***Ko‘ngling* qanday bir ishdan bu qadar *ezilmoqda*?**	Biror narsa bosimida ezilish, qattiq xafa bo‘lmoq, ich-ichidan siqilmoq,iztirob chekmoq	Birovning holiga achinish, qahramonning nozik ruhiy kechinmalarini ko‘rsatadi	Ezilish obrazi orqali qayg‘u chuqurligi kuchaygan, ruhiy holat aniq tasvir bilan beriladi

Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, “Hayrat ul-abror” dostonida qo‘llangan frazeologik iboralar ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega. [Hasanov 1981]. Ular nafaqat nutqni bezaydi, balki asarning g‘oyaviy, axloqiy va ma’naviy mazmunini ochishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Iboralar orqali muallif qisqa, ammo chuqur mazmunli fikrni ifodalaydi, bu esa Navoiy til mahoratining yorqin namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. / А.И.Фозилов таҳрири остида. IV томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. / А.И.Фозилов таҳрири остида. IV томлик. 4-том. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
3. Маматов А.Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 162.
4. Навоий А. Хамса. Насрий баён. – Тошкент: Наврўз, 2019. – 712 б.
5. Ўразова И.А. «Хамса» да қўлланган фраземалар таркибидаги тожикча ўзлашмаларнинг семантик таҳлили / Масъалаҳои мубрами филологияи тоҷику ўзбек. Маҷмўаи мақолоти илмӣ. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2024. – Б. 275-282.
6. Ҳайитметов А.Х. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент, 1963.
7. G‘anieva S. "Hayrat ul-abror"da tasvir va ifoda. - Toshkent: Fan, 1988.
8. Hasanov S. "Hayrat ul-abror"ning badiyati va mavzu ko‘lami. – Toshkent: Fan, 1981.
9. Obidjonova M. O‘zbek adabiyotida mitti hikoya taraqqiyoti va badiiy mahorat. World Scientific Research Journal, 2025, 40(2), 248–254.
10. Rahmatullayev Sh . O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent, 1966.
11. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 635 b.
12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. II jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 1036 b.